

MOST DUG POLA VIJEKA

HVARSKI ZAPISI

... 1989. Večeras putujem na otok Hvar. U toku Prvomajskih praznika organizuje se susret omladine–Mala Makabijada, ali i susreti seniora.

Posljednji put bio sam na Hvaru prije četrdeset i sedam godina, "Sinjor di mundu" – gospodaru svijeta, od toga je prošlo skoro pola vijeka.

Možda će među seniorima biti i poneko od bivših interniraca na Hvaru. Osjećao sam neodoljivu potrebu da se podsjetim i da govorim o onom periodu koji smo proveli kao internirci na otoku Hvaru. Za mene, u mojim sjećanjima, to je bio jedini svijetli trenutak u onom petogodišnjem mraku, jedina "punta del sol". Nikada prije, od početka rata, i nikada kasnije, do svršetka rata, nisam upoznao toliko LJUDI...

...5702. Upravo sam bio navršio devetnaest godina. Pokupili su nas iz Mostara, strpali u posebnu kompoziciju voza; Metković, brod za Hvar. Bilo nas je ukupno oko 300 duša. Pedesetak osoba je iskrcano na Jelsi, nas dvadeset u Starigradu, a ostali su produžili u mjesto Hvar.

Znao sam nešto italijanski pa su me odredili za "spikera" u našoj maloj grupi. Na molu u Starigradu očekivao nas je italijanski oficir sa grupom karabinjera, i par mještana, uglavnom žena i djece.

"Dobrodošlica" komandanta mjesta sastojala se od nabranjanja svega onoga što "moramo" i "što ne smijemo". Bilo je čak i više od "deset zapovijedi". Na čelu tog spiska, istaknute su dvije glavne zabrane: ne smijemo se družiti sa mještanima i ne smijemo napuštati granice Starigrada.

One žene na rivi bile su naše buduće stanodavke. Italijani su rekvirirali desetak prostorija u raznim dijelovima mjesta, i mi smo, po unaprijed napravljenom spisku, raspoređeni. Nas dvoje, ja i moj drugar Iso Veliki, dodijeljeni smo šjora Mari na stan.

Bile su to dvije sobice sa osnovnim namještajem. Kad smo odložili ono što smo imali, šjora Mare nas je pozvala u svoju kuhinju: "Hajmo se napit", rekla je i poslužila nas po jednom čašom vina. Bila je to nesumnjivo prijatnija dobrodošlica.

... 1989. Druženja seniora otpočela su već na autobuskoj stanici. Bile su tu i tri porodice sarajevskih Jevreja, koje do tada nisam poznavao, doduše, svi su oni pripadali srednjoj generaciji, a ja... U trenutku kad smo shvatili da čekamo isti autobus – veza je bila uspostavljena. Oni su putovali uz svoju djecu, koja učestvuju u raznim programima Male Makabijade. Ja sam bio sam. Odmah su me prihvatili, brinuli o meni, iako su zvanična upoznavanja uslijedila mnogo kasnije. Stekao sam nove prijatelje. Ni među njima, a ni kasnije među drugim poznanicima na putu i u samom Hvaru, osim nekoliko izuzetaka, nije bilo bivših interniraca sa Hvara. Ja sam po prirodi prilično asocijalan, ali ovom prilikom kao da se nešto u meni izmijenilo. Pristupao sam nepoznatim saputnicima, komunicirao, govorio o mojim osnovnim motivima za ovo putovanje. Na trajektu, i kasnije na Hvaru, naišao sam na nekoliko poznanika, pa čak i prijatelja, osoba koje su poodavno odselile iz Sarajeva, prijatelja koji poznaju ili su poznavali nekoga iz moje porodice. Prijateljstva su se sklapala u jednom trenutku. Kasnije sam doznao da je u toj grupi od oko 450 učesnika bilo dosta djece, pa i unuka bivših hvarskih interniraca. Sve to je doprinijelo da sam ove susrete doživio kao jedinstven i nezaboravan događaj.

...5702. Zapovijedi komandanta Starigrada smo shvatili, ali ih nismo prihvatili, jednostavno, nismo hajali za njih. Jedino smo se držali odredbe o upisivanju u knjigu evidencije u stanici karabinjera – ujutro i uveče. Tako se znalo da smo na licu mjesta, da smo "presente". Već nakon pet dana prekršili smo prvu komandantovu zapovijed. Otišli smo u posjetu našim neposrednim susjedima. Bila je to porodica Jelaškin. Barba Jelaškin, njegova supruga i dvije djevojčice. U stvari, oni su nas pozvali na partiju domina, što je trebalo da predstavlja uglađeni poziv na večeru. Iako je "coprifuoco" (policijski čas) otpočinjao za nas internirce već u 17 sati, trebalo nam je preći samo jednu uzanu uličicu. Čekali su nas velika zdjela palente i bokal toplog kozjeg mlijeka. Nikakva Lukulova gozba nije bila ravna ovoj večeri. Domine i vino došli su kasnije. Željeli su da znaju ko smo, odakle smo, zašto su nas Italijani doveli? Bilo je to prvo upoznavanje sa ovim divnim ljudima–mještanima Starigrada. Poslije ovog susreta, vijesti o nama prostrujale su kroz cijelo mjestance. Nepoznati ljudi zaustavljali su nas po uličicama i prijazno se raspitivali o našim porodicama. Tako smo spoznali kako grije sunce iz ljudskih srca.

Desetak dana nakon toga, prekršio sam i drugu komandantovu zapovijest. Jednostavno, poželio sam da posjetim prijatelje koji su se nalazili među internircima na Jelsi. Znajući za zabranu, nije mi bilo ni na kraj pameti da tražim dozvolu od Italijana. Moj račun je bio jednostavan, ali je ispao pogrešan. Prema infomacijama mještana, do Jelse se može stići za oko dva sata hoda. Javiću se ujutro karabinjerima da sam "presente", a zatim put pod noge, vratiću se do večernje prijave. No, od Starigrada do Jelse meni je trebalo puna četiri sata. Stigao sam otečenih nogu, ali veselju zbog susreta nije bilo kraja. Nije me bilo teško nagovoriti da ostanem preko noći. Plesali smo i pjevali do u kasne sate...

U tri sata ujutro, italijanska patrola bučno je upala u odmaralište koje je bilo dom interniraca na Jelsi. Tražili su mene. Komandant iz Starigrada ih je poslao borbenim čamcem. Vezali su me, strpali u brodić i povelili komandantu na "suđenje". Plovidba je trajala nepun sat. Još nije bila zora. Komandant je bio u svom uredu. Dobro me izgrdio i ispsovao – imao sam utisak da se on više

preplašio nego ja. Odveli su me u improvizovani zatvor. Ujutro, kad je "copri fuoco" istekao, poslali su me "kući" – kod šjora Mare.

Mala makabijada na Braču, 1985.

Porodica Jelaškin je već bila na prozorima, sve su već znali, veza je dobro radila. Mahali su mi sa zadovoljnim izrazima na licu.

...1989. Iako ovom prilikom Hvar nije u potpunosti opravdao svoj epitet "sunčani", bilo je divno. Osjećao sam kako sve vri i klikće od boja i mirisa. Neobično volim cvjetove. Imao sam osjećaj da mogu da komuniciram sa tim prekrasnim "stvorenjima". Hvar je pun cvijeća i zelenila, i onih poznatih vrsta i onih drugih. Posebno me je impresionirao cvijet mirte. To su grmovi i stabalca sa debelim, sjajnim i krutim listovima. Cvjetovi su bijele ili blago žute boje, u malim svežnjicima – po tri do pet zajedno, veoma prijatnog mirisa. To je cvijet mladenki, nose ga na vjenčanju kao vjenčić oko glave i kao buketić u ruci. Simbol novog života. Ulaska u sreću, preporoda. Botanički naziv mu je "Flos Myrthae". "Da sam ja neko...", upotpunio bih mu naziv, i tada bi glasilo – Flos Myrthae Macabiadis. Ustoličio bih ovaj cvijet kao trajni simbol svih budućih susreta jevrejske omladine. Osjećao sam se preporođen među tim mladićima i djevojkama, među tim dječacima i djevojčicama. Pa zar ta grupa Jevreja, njih oko 450, najvećim dijelom mladih, ne simbolizuje renesansu našeg naroda, pa zar ovi susreti ne predskazuju ulazak u novi život!? Makabejska mirta ostaće mi za čitav život divan simbol svježine, mladosti i ljepote...

...5702. Bilo je i tada cvijeća na Hvaru, u Starigradu. Ali ja nisam mogao komunicirati sa cvjetovima, bio sam mlad i... gladan.

Karabinjeri su vodili svaki dan po pet do šest omladinaca u šumu, trebalo je sakupljati drva za italijansku menzu. Mještani su rijetko dobivali dozvolu za odlazak u šumu po drva. Jedne večeri, prilikom već uobičajene "partije domina" u kući Jelaškinovih, napomenu nam barba Jelaškin da bismo mogli, prilikom tih "izleta", da naberemo maginjja, jer im je sad, koncem jeseni, upravo glavna sezona. Prvi put u životu čuo sam taj izraz: "Maginje, šta je to?" Objasnio nam je da su to grmovi na kojima sazrijevaju jestive loptice veličine trešnje, po jedna na svakoj peteljci. Potpuno su okrugle, jagodičaste površine, tamnocrvene kad potpuno sazriju. Kad smo sljedećeg jutra pošli u šumu, zatražio sam dozvolu od naših "pratilaca" da ponesem lončić. Ni Italijani nisu znali za "maginje". Treba samo zamisliti naše oduševljenje kad smo probali te šumske plodove. Već više od godine dana nismo okusili nikakvo voće, a ovo je, u tadašnjem trenutku, ličilo na plodove iz raja. Od tada, svakog dana smo odlazili u šumu sa sve većim posudama. Trebalo je nabrati maginjja i za "mito" karabinjerima, i za poklon našim dragim susjedima – porodici Jelaškin, a i da se mi najedemo.

... 1989. Nisam baš naročito mnogo zainteresovan za sportske aktivnosti. Nisam to bio ni kad sam bio mlad. No, ipak sam u toku Male Makabijade prisustvovao nekolikim takmičenjima. Gledao sam malo tenis, neku partiju šaha, utakmicu odbojke, i još ponešto. Osnovni dojam koji nosim sa tih priredbi, onoliko koliko se ja u to razumijem, jeste fer–plej. Svi su drugari, igra se radi druženja, radi veselja, prijateljski, uzajamno se pomažu...

...5702. Kroz Starigrad se pronijela vijest – sutra stiže tovar krompira velikom trabakulom. Započela su nagađanja. Koliko će toga biti, da li će se moći dovoljno nabaviti, i tako to? To su bila razmišljanja mještana, a mi... niti smo imali pravo na to sljedovanje, niti smo imali novaca... No, ipak, sljedećeg jutra "nacrtali" smo se na rivi i posmatrali dugi red mještana pred trabakulom. Svaka vreća krompira koju su odnosili olakšavala je barku. I već oko 11 sati vidjeli su se donji dijelovi broda. Za svaki slučaj, nas dvojica, ja i Iso Veliki, ponijeli smo po jednu najbolje očuvanu košulju, u nadi da ćemo uspjeti da učestvujemo u "naturalnoj" razmjeni dobara.

Oko podne prišao nam je jedan mornar sa trabakule, noseći na leđima vreću sa par kila krompira. "Rekao mi je barba kapetan da vam ovo donesem. U šta da istresem?". Raširili smo naše košulje, našu jedinu "monetu", i umjesto za "trampu", poslužile su nam kao zavežljaji u koje smo svaki dobili po par kila krompira. "Znate", rekao nam je mornar, "i vas smatramo za mještane Starigrada." I to je bila neka vrsta fer–pleja, u igri za život, u igri za dokazivanje ljudskosti. Fer–plej koji je dokazivao da sunce ima ne samo u plavim visinama nego mnogo više u srcima ljudi. Bila je to jedna od nekoliko, doduše rijetkih, okolnosti koje su mi pokazale da je "čovjek čovjeku ipak čovjek", a ne vuk, okolnosti koje su mi pomogle da se vrati već dosta poljuljano povjerenje u ljudski rod.

...1989. Prisustvovao sam Komemoraciji povodom "Jom Hašoa" – uspomeni na junačku pogibiju Jevreja u Varšavskom getu. Bila je to vanredno uspjeta scensko-poetska manifestacija. Sala je bila ispunjena do posljednjeg mjesta. Tek tom prilikom sam shvatio koliko je Jevreja došlo na Hvar. Osobe koje sam inače samo susretao šetajući u parkovima, sad su postale "ermanas i ermanus dila lej" – sestre i braća po vjerozakonu.

...5702. Odmah nakon Nove godine 1942/43. prebacili su našu malu grupu interniraca iz Starigrada u mjesto Hvar. Moj saputnik Iso Veliki i ja dobili smo smještaj u hotelu "Palas". Poslije desetak dana pojavila se ideja da, uz saglasnost italijanske komande, organizujemo priredbu u tom hotelu. Priredbi će prisustvovati predstavnici italijanske komande – kao kontrola i svi internirci, koje će za tu priliku stražom dopratiti iz ostalih prebivališta u Hvaru (hoteli: "Orlando", "Kovačić" i "Slavija"). Velim, "pojavi se ideja", jer, bar tada, nisam znao ko je bio inicijator. Ja sam dobio zadatak da budem voditelj programa. Program se sastojao od pjesama i igara iz raznih zemalja. Od stare drške za metlu, komada kartona i našto konopaca improvizovao sam nešto što je nalikovalo na "mikrofon", i najavljivao tačke programa. Počela je sa: ovdje Radio–Hvar, pa Radio–Roma, Radio–Berlin, Budimpešta, itd. Prethodno su me naučili nekoliko prigodnih fraza na stranim jezicima, tako da je svaka tačka programa najavljivana na jeziku odgovarajuće "radio– stanice". Naravno, bilo je i "švercovanja". Tako se kao mađarski narodni ples izvodio kazačok, Radio–Madrid je "emitovao" romanse na đudeoespanjolu, Radio–Berlin – jidiš pjesme.

Svi su bili oduševljeni. Nešto zbog dopadljivog programa, a nešto i od popijenog vina. Naime, italijanska komanda je za tu priliku "dozvolila" da nabavimo poveliku bačvu vina.

No, glavna tačka programa "prikazana" je tek sljedećeg jutra. Kao i na drugim mjestima internacije, i ovdje su se svakog jutra do devet sati svi morali upisati u knjigu evidencije karabinjera. Ako je neko bio bolestan, dvojica karabinjera bi otišla u njegovu sobu i tu izvršili identifikaciju i utvrdili da je ta osoba "presente". To je već postala bespredmetna formalnost. Ko je, i gdje je, mogao otići iz zatvorene zgrade, koja je bila obezbijedena i stražom. Tog jutra, situacija je bila izmijenjena. Kad sam stigao u predvorje hotela da se potpišem, tu se već nalazila poveća grupa vojnika pod oružjem. Ubrzo sam saznao: dvije osobe su nestale. Svi izlazi su bili blokirani i straža je otpočela temeljitu pretragu hotela. Uzalud. Nestali su jedan mladić i jedna djevojka – njih dvoje su stalno vidali zajedno. Tek oko 17 sati dozvolili su nam da izidemo na jedan sat u šetnju. Jedna grupa interniraca vratila se sa nekoliko komada raskidane i krvave odjeće koju su našli na stijenama pored mora. Zvanična verzija je glasila: mladi par je izvršio samoubistvo zbog nesretne ljubavi. Jesu li Italijani stvarno vjerovali u tu verziju, teško je bilo naslutiti. Mi ostali, do tada neupućeni, obavješteni smo posrednim putem da je "mladi par" otišao u partizane uz pomoć hvarske organizacije. Isto tako, ubrzo smo shvatili da je čitava priredba bila "paravan", koji je trebalo da pokrije pripreme za odlazak.

... 1989. Posljednji dan Prvomajskih praznika na Hvaru. Pripremam se za povratak. Otišao sam u samoposlugu da nabavim nešto hrane za put. U mislima mi još odjekuju zvuci sa sinočnje završne večeri Male Makabijade: *Hava neranena, Šalom alehem, Šalom haverim, Šalom haverot, lehitraot*. Duboko sam proživio taj veličanstveni sastanak. Četiri stotine i pedeset Jevreja svih generacija, na jednom mjestu, skandiraju, aplaudiraju, pjevaju i plešu hebrejske pjesme i hebrejske plesove. Zaista, živjeće ovaj narod!

U Hvaru radi samo jedna prodavaonica, praznik je. Dugačak red. Uz mene u redu jedan relativno mlad muškarac, oko 30–35 godina. Obraća mi se na njemačkom jeziku, ili je Nijemac ili Austrijanac. Korak po korak napredujemo kroz prodavaonicu. Postavlja mi kratka pitanja i ja dajem kratke odgovore, o namirnicama, o cijenama, o vremenu. Kad smo nabavili ono što smo željeli, našli smo se jedan uz drugog na blagajni. Pomažem mu kod obračuna. Na izlasku obrati mi se pitanjem: "Kako to da govorite njemački?" A ja njemu: "Znate, gospodine, ja sam Jevrej, a Jevreji moraju mnogo toga da znaju da bi preživjeli i, kao što vidite, ja sam živ." Pogled mu je bio začuđen u prvi mah, a zatim ga je spustio na zemlju, tiho pozdravio, okrenuo se i otišao.

Ne znam šta mi bi! Nije mi taj čovjek bio ni za šta kriv, dapače, bio mi je simpatičan. Ali ja sam još u ušima čuo šapat duhova i duša koje su lutale nad nama sinoć u dvorani za vrijeme završne manifestacije. Osjećao sam neodoljivu potrebu da stanem nasred hvarske rive i da vičem iz sveg grla i "Ani Jeudi i živ sam." I ovaj nedužni turista je naletio, dotakao me rimama njemačkog jezika, i ja sam planuo. Priznajem, bio sam netaktičan, ali emocijama se rijetko kada može upravljati...

...5702. U drugoj polovini maja 1943. stigli su i internirci sa Jelse na Hvar, a nepunih mjesec dana kasnije otpremili su nas sve na Rab. Otišli su svi, i "Orlando", i "Kovačić", i "Slavija", i "Palas". Okrenuta je nova stranica...

...1989. Čekamo na trajekt za Split. Rivom geguckaju golubovi – dalmatineri, bijeli sa crnim pjegama. Nešto kljucaju između kamenih ploča. Odlazimo. *Šalom* barba Jelaškin i šjora Mare, mir vašim sjenima i vašim sunčanim srcima. *Šalom* i tebi Makabejska mirto. *Šalom* Amelija. *Šalom haverim, šalom haverot, lehitraot...* doviđenja... doviđenja...

1990.